

*Համարում հիմնականում զետեղված են
ակադեմիկոս **Գևորգ Բեգլարի Զահուկյանի**
ծննդյան 100-ամյակի առթիվ ԵՊՀ հայ
բանասիրության ֆակուլտետում կայացած
գիտաժողովի զեկուցումներից*

ԳԵՎՈՐԳ ԶԱՀՈՒԿՅԱՆԻ ՆԵՐԴՐՈՒՄԸ ՀԱՅԵՐԵՆԻ ՊԱՏՄԱՀԱՄԵՄԱՏԱԿԱՆ ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՒԹՅԱՆ ՄԵԶ

ՄԱՐԳԻՍ ԱՎԵՏՅԱՆ

Դժվար է նշել հայերենագիտության որևէ բնագավառ, որտեղ Գ. Զահուկյանը չունենա իր նշանակալից ներդրումը: Բայց նրա գիտական ժառանգության մեջ գերակշռում են հատկապես հայերենի պատմահամեմատական քննությանը նվիրված աշխատությունները, որոնցով նա միջազգային ճանաչման է արժանացել որպես հայագետ-համեմատաբան: Սույն հոդվածում փորձ է արվում հիմնական գծերով բնութագրել Գ. Զահուկյանի համեմատաբանական ժառանգությունը և լուսաբանել նրա ներդրումը հայերենի պատմահամեմատական ուսումնասիրության մեջ:

Հայերենի համեմատական քննությանը նվիրված աշխատություններում հետազոտողները սովորաբար տարաժամանակյա փոփոխությունները նկարագրում են ամենայն մանրամասնությամբ, բայց հիմնականում առանց տեսական ընդհանրացումների: Իհարկե, հայերենի այս կամ այն երևույթը դիտարկելիս Ա. Մեյեի կողմից հաճախ, իսկ Հ. Աճառյանի կողմից գրեթե բոլոր դեպքերում («Լիակատար քերականություն հայոց լեզվի. համեմատությամբ 562 լեզուների») աշխատությունում) տիպաբանական զուգահեռներ են նշվում (օրինակ՝ հայերենում հ.-ե. բառակզբային *թ-ի արտացոլման կապակցությամբ¹), կամ առանձին հնչյունական զարգացումները բացատրվում են ընդհանուր հնչյունաբանության տեսանկյունից (օրինակ՝ միջձայնավորական դիրքում շնչեղ ձայնեղ պայթականների արտասանական թուլացումը²), բայց դիտարկվող հնչյունական և քերականական զարգացումների հիման վրա հայերենի համար ընդհանուր օրինաչափություններ չեն սահմանվում: Թեև Ռ. Գոդելի աշխատություններում լեզվական երևույթները ընդհանրացված բնութագրելու որոշակի միտում է նկատվում³, այդուհանդերձ նա նույնպես հնչյունական և քերականական

¹ Տե՛ս **A. Meillet**, *Esquisse d'une grammaire comparée de l'arménien classique*, Vienne, 1936, էջ 29-30:

² Տե՛ս նույն տեղը, էջ 26-27:

³ Տե՛ս **R. Godel**, *An Introduction to the Study of Classical Armenian*, Wiesbaden, 1975, էջ 73՝ § 4. 332, էջ 86՝ § 4. 43 և այլն:

ուղիղ ձևի հիման վրա անհնար է որոշել, թե տվյալ բառը ո՛ր հոլովման է պատկանում⁸, կամ դա հնարավոր են համարում միայն որոշ դեպքերում⁹: Մինչդեռ Գ. Ջահուկյանը ցույց է տալիս, որ բառերի բաշխումն ըստ հոլովման տիպերի պայմանավորված է մասամբ նրանց արտաքին-հնչյունական (վանկաքանակության և առնմանական ու տարնմանական հնչազդեցության օրենքներ), մասամբ իմաստային և քերականական (բառերի իմաստային և քերականական խմբավորման օրենքներ) հատկանիշներով, մասամբ էլ հնչյունական և իմաստային օրինաչափությունների խաչաձևման արդյունք է¹⁰: Բացի դրանից, նա առաջին անգամ հին հայերենի հոլովման համակարգում առանձնացնում է տարահիմք (ձայնավորա-ձայնորդահիմք) հոլովումներ¹¹, որոնք մինչ այդ կա՛մ ներառվում էին ձայնորդահանգ հիմքերի մեջ, կա՛մ դիտվում էին որպես անկանոն հոլովումներ:

Հայերենի համեմատական քերականության բնագավառում Գ. Ջահուկյանի բերած մեթոդաբանական մյուս կարևոր նորությունը նյութի մատուցման եղանակն է: Ի տարբերություն այլ հետազոտողների, որոնք սովորաբար նկարագրում են հին հայերենի լեզվական վիճակը, այնուհետև բացատրում հայերենի լեզվական երևույթների ծագումը, Գ. Ջահուկյանը նախ համաժամանակյա տեսանկյունից ըստ բաժինների դիտարկում է թե՛ հնդեվրոպական, թե՛ հինհայերենյան լեզվական վիճակները, կատարում դրանց զուգադրական քննություն, իսկ հետո հայերենի համապատասխան երևույթները լուսաբանում պատմահամեմատական տեսանկյունից: Գիտնականի կարծիքով՝ նյութի մատուցման նման սկզբունքը ընթերցողին հնարավորություն է տալիս պատկերացում կազմելու ինչպես ամբողջական համակարգի, այնպես էլ նրա առանձին մասերի վերաբերյալ¹²: Մեթոդաբանական և տեսական կարևոր նշանակություն ունեն նաև Գ. Ջահուկյանի առաջ քաշած վերականգնման սկզբունքները¹³, որոնք ապահովում են վերականգնման ստույգությունն ու արդյունավետությունը:

Հայոց լեզվի պատմության հատկապես նախագրային ժամանակաշրջանի գիտական շրջանաբաժանման պատիվը նույնպես պատկանում է Գ. Ջահուկյանին: Մինչ այդ տարբեր հետազոտողներ բացարձակ և հարաբերական ժամանակագրության մեթոդների կիրառմամբ փորձել էին պարզել հայերենի միայն որոշ տարածամանակյա փոփո-

⁸ Տե՛ս **A. Meillet**, նշվ. աշխ., էջ 64, **R. Schmitt**, նշվ. աշխ., էջ 92:

⁹ Տե՛ս **R. Godel**, նշվ. աշխ., էջ 29:

¹⁰ Տե՛ս **Գ. Ջահուկյան**, Հին հայերենի հոլովման սխառներ և նրա ծագումը, Եր., 1959, էջ 115-122, **նույնի**՝ Общее и армянское..., էջ 160-162:

¹¹ Տե՛ս **Գ. Ջահուկյան**, Հին հայերենի հոլովման..., էջ 105-109, **նույնի**՝ Общее и армянское..., էջ 157-160:

¹² Տե՛ս **Джаукян Г. Б.** Сравнительная грамматика..., էջ 13-16:

¹³ Տե՛ս նույն տեղը, էջ 7-13:

խությունների ժամանակը կամ առանձին փոփոխությունների հաջորդականությունը միմյանց նկատմամբ¹⁴: Հայերենի նախագրային ժամանակաշրջանի ողջ պատմությունն ըստ որոշակի շրջանների ու ենթաշրջանների առաջին անգամ ներկայացվել է Գ. Ջահուկյանի կողմից: Լայնորեն կիրառելով լեզվաբանական ժամանակագրության և հետադարձ հաշվարկման մեթոդները, և ստացված արդյունքները զուգադրելով արտաքին փաստերի հետ՝ նա փորձում է համակարգային ձևով վեր հանել առանձնացվող լեզվական շրջանների ու ենթաշրջանների հնարավորինս ամբողջական պատկերը և ցույց տալ դրանց հիմնական առանձնահատկությունները, այդ թվում՝ բարբառային տարբերակները¹⁵: Բացի դրանից, վերանայում է հայոց լեզվի գրային պատմության ավանդական շրջանաբաժանումը, կատարում ճշգրտումներ ու լրացումներ¹⁶:

Մեծ է Գ. Ջահուկյանի ներդրումը նաև հայերենի տարածքային կապերի ուսումնասիրության, հնդեվրոպական բարբառային նախավիճակում հայերենի բարբառային դիրքի պարզաբանման հարցում: Քննության ենթարկելով հայերենի տարածքային բնութագրմանը նվիրված աշխատությունները՝ նա նշում է, որ հնդեվրոպաբան-հայագետների կողմից «հաճախ ոչ թե նկատի է առնվում լեզուների և զուգաբանությունների ողջ կոմպլեքսը, այլ քննվում են միայն որոշ լեզուներ ու լեզվատարածքներ, միայն հնչյունա-քերականական կամ միայն բառային որոշ թվով (ոչ լրիվ) զուգաբանություններ»¹⁷: Ուստի Գ. Ջահուկյանը հայերենի տարածքային ամբողջական բնութագիրը տալու նպատակով, մի կողմից, դիտարկում է հայերենի և հնդեվրոպական բոլոր լեզուների փոխհարաբերությունը, մյուս կողմից՝ ընդգրկում է հնարավորինս լրիվ զուգաբանությունները (հնչյունական, քերականական և բառային): Միննույն ժամանակ նա փորձում է տարբերակել միասնության շրջանի համար ենթադրվող զուգաբանությունները շփման հետևանքով և զուգահեռ զարգացմամբ առաջացած ուշ նորագոյացություններից¹⁸: Հատկապես ուշագրավ է հայասերենի լեզվական պատկանելության և հայասերենի ու հայերենի փոխհարաբերության ջահուկյանական մեկնաբանությունը. նա նախ փորձում է ապացուցել հայասերենի հնդեվրոպական բնույթը՝ ցույց տալով հայասական զուգահեռ-

¹⁴ Տե՛ս, օրինակ, **Н. Hübschmann**, Zur Chronologie der armenischen Vocalgesetze // Sprachwissenschaftliche Abhandlungen, 1, 1898, էջ 129-172, **նույնի՝** Kleine Schriften zum Armenischen, Hildesheim-New York, 1976, էջ 335-378, հմմտ. նաև **Джаукян Г. Б.** Очерки по истории..., էջ 313 և հջ.:

¹⁵ Տե՛ս **Գ. Ջահուկյան**, Հայոց լեզվի պատմություն. նախագրային ժամանակաշրջան, Եր., 1987, հատկապես էջ 24-25, 223-279, 343-417, տե՛ս նաև **նույնի՝** Очерки по истории..., էջ 313-332:

¹⁶ Տե՛ս **Джаукян Г. Б.** Общее и армянское..., էջ 224-229:

¹⁷ **Գ. Ջահուկյան**, Հայոց լեզվի պատմություն..., էջ 86:

¹⁸ Տե՛ս նույն տեղը, էջ 86-204:

ների հատուկ մերձավորությունը խեթա-լուվական լեզվաճյուղի լուվա-լիկիական խմբին, այնուհետև գտնում է, որ խեթա-լուվական լեզուների՝ հայերենի վրա ունեցած ազդեցության հիմնական մասը պետք է վերագրել հայասերենին, որը հայերենի մեջ հանդես է գալիս որպես հնդեվրոպական կողմնակի շերտ (ենթաշերտ) ¹⁹: Այլ կերպ ասած՝ հայասերենը «պետք է հայերենին ձուլվելու ընթացքում նրա մեջ թողած լինի զգալի թվով հնդեվրոպական ծագման այնպիսի բառեր, որոնք չեն բացատրվում հայերենի բուն օրինաչափություններով... Նշանակում է՝ մեր «Очерки по истории дописьменного периода армянского языка» գրքում [Джаукян, 1967] առանձնացված հնդեվրոպական այն բառերի մի մասը, որոնք շեղվում են բուն հայերենի հնչյունական օրինաչափություններից, պետք է բացատրվի որպես անատոլիական-հայասական և, թերևս, որպես թրակյան» ²⁰: Մինևույն ժամանակ Գ. Ջահուկյանը նշում է, որ թեև հայասերենը հայերենի անմիջական հիմքը չէ, բայց Հայասայի անունը կապված է հայերի անվան հետ. նա հնարավոր է համարում Հայասայի ոչ միատարր բնակչության մեջ խեթա-լուվական ու թրակյան ցեղերի հետ միասին նաև բուն հայկական տարրի առկայությունը, որով էլ թերևս բացատրում է *Hajasa* և *haya* անունների հավանական կապը ²¹:

Գ. Ջահուկյանի բառաքննական-ստուգաբանական դիտարկումները նույնպես կարևոր նշանակություն ունեն հայերենի պատմահամեմատական ուսումնասիրության տեսանկյունից: Նա ստուգաբանել է մինչ այդ անհայտ ծագման համարվող հայերեն բազմաթիվ բառեր և վերանայել ու ճշգրտել նախկինում տարբեր հետազոտողների կողմից կատարված շատ ստուգաբանություններ: Գ. Ջահուկյանի ստուգաբանական պրպտումների արդյունքները մեծ մասամբ արտացոլված են հայերենի պատմահամեմատական քննությանը նվիրված նրա տարբեր աշխատություններում: Բացի դրանից, նա ունի մի շարք ստուգաբանական հոդվածներ՝ հրատարակված «Պատմա-բանասիրական հանդես», «Բանբեր Երևանի համալսարանի», «Լրաբեր հասարակական գիտությունների» և այլ գիտական հանդեսներում: Ավա՛ղ, անվանի գիտնականը չհասցրեց իր ստուգաբանական հետազոտությունների արդյունքներն անձամբ ամփոփել մեկ ամբողջական բառարանի մեջ. նրա «Հայերեն ստուգաբանական բառարանում», որը կազմվել և հրատարակվել է իր մահվանից հետո, մի կողմից տեղ են գտել Գ. Ջահուկյանի հետ բացարձակապես կապ չունեցող բազմաթիվ անճշտություն-

¹⁹ Տե՛ս նույն տեղը, էջ 322-341, նաև՝ *Джаукян Г. Б. Хайасский язык и его отношение к индоевропейским языкам*. Ер., 1964, հատկապես էջ 84-93, **նույնի** Հայերենը և հնդեվրոպական հին լեզուները, Եր., 1970, էջ 167:

²⁰ Գ. Ջահուկյան, Հայոց լեզվի պատմություն..., էջ 340:

²¹ Տե՛ս նույն տեղը, էջ 340, 323, հմմտ. նաև՝ Գ. Ջահուկյան, Հայերենը և հնդեվրոպական..., էջ 167:

ներ, այդ թվում՝ լեզվաբանական բնույթի սխալներ, մյուս կողմից բացակայում է կամ ոչ ճիշտ է ներկայացված հեղինակի ստուգաբանությունների մի զգալի մասը²²: Թերևս ապագայում վերահրատարակության միջոցով հնարավոր կլինի վերականգնել «Հայերեն ստուգաբանական բառարանի» իրական տեսքը: Այստեղ կուզենայինք նշել միայն, որ Գ. Ջահուկյանի թողած ստուգաբանական ժառանգությունը Հ. Աճառյանի «Հայերեն արմատական բառարանի» համեմատությամբ ունի մի շատ կարևոր առանձնահատկություն: «Հայերեն արմատական բառարանում», որն անշուշտ անփոխարինելի շտեմարան է հայերենի ստուգաբանությամբ զբաղվող յուրաքանչյուր մասնագետի համար, հետևողականորեն տարբերակված չեն բուն հնդեվրոպական անվանական և բայական կազմությունների հայերեն արտացոլումները հնդեվրոպական արմատների հիման վրա հայերենում ինքնուրույնաբար կազմված ձևերից. Հ. Աճառյանը շատ դեպքերում բավարարվում է հ.-ե. արմատական նախածնների վերականգնումով՝ նշելով, որ հայերեն այս կամ այն բառափնջի անդամները ծագում են հնդեվրոպական տվյալ արմատից: Իսկ Գ. Ջահուկյանը հայերեն բառերի նախածները վերականգնելիս հ.-ե. արմատների հետ միաժամանակ հետևողականորեն տալիս է հ.-ե. համապատասխան անվանական և բայական հիմքերով նախածները՝ հաշվի առնելով վերջիններիս արտացոլումները նաև ցեղակից այլ լեզուներում: Բայց եթե հայերեն այս կամ այն բառը ծագում է հ.-ե. արմատական նախածնից կամ ակնհայտորեն հ.-ե. տվյալ արմատից հետագա ինքնուրույն կազմություն է ներկայացնում, կամ էլ հայերենի համար ենթադրելի հ.-ե. նախածնային հիմքի գոյությունը չի հաստատվում ցեղակից լեզուների տվյալներով, այդ դեպքում նա բնականաբար նշում է միայն հ.-ե. համապատասխան արմատական նախածնը: Ասվածը փորձենք լուսաբանել որոշ օրինակներով: Հ. հայ. *հոտ*, *-ոյ* «հոտ, բույր», *դարձ*, *-ի*, *դառնալ* (< **դարձնալ*), *բերձ* (*հմնտ. երկնա-բերձ*), *բարձր*, *բառնալ* (< **բարձնալ*) բառերը Հ. Աճառյանի «Հայերեն արմատական բառարանում» ստուգաբանված են հետևյալ կերպ. *հոտ*, *-ոյ* բառը ծագում է հ.-ե. **od-* «բուրել, հոտ արձակել» արմատից, *դարձ*, *-ի* և *դառնալ* (< **դարձնալ*) բառերը՝ հ.-ե. **dhrǵh-* «դարձնել, ոլորել» արմատից, *բերձ*-ը՝ հ.-ե. **bherǵh-* արմատից, իսկ *բարձր* (*-ր* մասնիկով) և *բառնալ* (< **բարձնալ*) բառերը՝ հ.-ե. նույն **bherǵh-* արմատի ձայնդարձի զրո (ստորին) աստիճանի **bhrǵh-* ձևից²³: Մինչդեռ ըստ Գ. Ջահուկյանի հ. հայ. *հոտ*, *-ոյ* «հոտ, բույր» բառը ծագում է **od-* արմատից **-es/-os-* հիմքակազմ ածանցով կազմված **odos-* նախածնից, *դարձ*, *-ի* բառը

²² Տե՛ս Գ. **Համբարձումյան**, Գ. Ջահուկյանի «Հայերեն ստուգաբանական բառարանի» մասին // «Ջահուկյանական ընթերցումներ» միջազգային գիտաժողովի զեկուցումներ, Եր., 2014, էջ 257-262:

²³ Տե՛ս Հ. **Աճառյան**, Հայերեն արմատական բառարան, հ. 1, Եր., 1971, էջ 413-414, 639, հ. 3, Եր., 1977, էջ 118:

ծագում է հ.-ե. *dhereǵh- արմատի ձայնդարձի զրո աստիճանի ձևից կազմված *dhǵhi- անվանական, իսկ *դարնայ* (< *դարձնայ) բայը՝ հ.-ե. *dhǵh-nā- բայական հիմքից. *բերձ*-ը ծագում է հ.-ե. *bherǵh- արմատական նախաձևից, *բարձր* բառը՝ նույն արմատի ձայնդարձի զրո աստիճանի ձևից կազմված հ.-ե. *bherǵhu-r անվանական, իսկ *բարնայ* (< *բարձնայ) բայը՝ հ.-ե. *bherǵh-nā- բայական հիմքից²⁴: Մյուս կողմից, Հ. Աճառյանը հ. հայ. *գետ*, -*ոյ* բառի համար վերականգնում է հ.-ե. *wedopnավոր (թեմատիկ) հիմքով նախաձև²⁵: Բայց տվյալ դեպքում հ.-ե. բնավոր հիմքի վերականգնումը չի հիմնավորվում ցեղակից լեզուների տվյալներով: Ուստի Գ. Ջահուկյանը նախընտրում է սահմանափակվել հ.-ե. *yed- (*wed-) արմատական նախաձևի նշումով²⁶, թեև նա, հաշվի առնելով հունարենի և հին հնդկերենի ընձեռած տվյալները, սկզբունքորեն հնարավոր է համարում *գետ*, -*ոյ* բառի ծագումը հ.-ե. *-es/-os- հիմքակազմ ածանցով կազմված *yedos- նախաձևից (հմմտ. հ.-ե. *odos- > հ. հայ. *հոտ*, -*ոյ* և այլն)²⁷:

Գ. Ջահուկյանի համեմատաբանական հետաքրքրությունների շրջանակը չի սահմանափակվում հայերենի պատմահամեմատական ուսումնասիրությամբ. նա հնդեվրոպական լեզվաբանության մի շարք վիճահարույց հարցեր մեկնաբանել է յուրովի և առաջարկել նոր վերականգնումներ: Այսպես, Գ. Ջահուկյանը գտնում է, որ ցեղակից լեզուների փոխհարաբերությունն ու մերձավորության աստիճանը պարզելուն միտված ավանդական երկու հայտնի տեսությունները՝ Ա. Շլայխերի ծագումնաբանական ծառի տեսությունը և Յ. Շմիդտի «ալիքների տեսությունը», իրականում ոչ թե բացառում, այլ լրացնում են միմյանց՝ արտացոլելով ժամանակագրական տարբեր փուլեր. «ալիքների տեսությունը» բացատրում է միասնության շրջանում միմյանց վրա փոխներգործող հնդեվրոպական բարբառների, իսկ ծագումնաբանական ծառի տեսությունը՝ արդեն միմյանցից առանձնացած ցեղակից լեզուների ու բարբառների փոխհարաբերությունը: Ժամանակագրական առումով «ալիքների տեսությունը» բնութագրում է հնդեվրոպական միասնության շրջանը, իսկ ծագումնաբանական ծառի տեսությունը՝ ցեղակից լեզուների ինքնուրույն գոյության ժամանակաշրջանը²⁸: Ըստ Գ. Ջահուկյանի՝ տարբերակայնությունը ամեն մի բնական լեզվի կարևորագույն հատկանիշն է. անհնար է պատկերացնել լեզվի պատմական զարգացումն առանց նրա տարածական, հասարակական-գործառական, անհատական տարբերակների գոյության և առանց ներհամակարգային հակասությունների առկայության: Սակայն հնդեվ-

²⁴ Տե՛ս Գ. Ջահուկյան, Հայոց լեզվի պատմություն..., էջ 116, 120, 140:

²⁵ Տե՛ս Հ. Աճառյան, Հայերեն արմատական բառարան, հ. 1, էջ 537:

²⁶ Տե՛ս Գ. Ջահուկյան, Հայոց լեզվի պատմություն..., էջ 114:

²⁷ Տե՛ս Դձաւկյան Դ. Բ. Сравнительная грамматика..., էջ 130:

²⁸ Տե՛ս նույն տեղը, էջ 7, նաև Գ. Բ. Djahukian, Variative Modelle des Urindoeuropäischen und der Begriff der partiellen Parallelen (Isoglossen) // Studia Indogermanica, Vol. 1, Łódź, 1997, էջ 47:

րոպական նախալեզվի վերականգնման ժամանակ այդ հանգամանքը հաճախ անտեսվում է հետազոտողների կողմից. առավելագույն ընդհանրացման և իդեալականացման ձգտումը հանգեցնում է միասնական, բայց ըստ էության անիրական և անհավանական լեզվական համակարգերի վերականգնմանը: Վերականգնվող գերընդհանրացված և միատարր համակարգերը, չարտացոլելով նախալեզվի բնական տարբերակայնությունն ու ներքին հակասությունները, իրենք են դառնում հակասական զրկված լինելով անհրաժեշտ բացատրողական ուժից²⁹: Գ. Ջահուկյանը տարբերակայնության սկզբունքի կիրառմամբ փորձում է վեր հանել հնդեվրոպական բառային և քերականական մի շարք մասնակի գուգաբանություններ, որոնք տվյալ լեզվաճյուղերն ընդգրկում են ոչ թե ամբողջությամբ, այլ մասնակիորեն՝ բնորոշ լինելով այդ լեզվաճյուղերի միայն որոշ անդամների (առանձին ենթաճյուղերի, լեզուների կամ բարբառների), և որպես այդպիսին՝ արտացոլում են հնդեվրոպական բարբառային նախավիճակը: Դրանից հետևում է, որ հնդեվրոպական միասնության շրջանից ի վեր բարբառային տարբերակվածությունը (տարբերակայնությունը) ցեղակից լեզուներին ուղեկցել է իրենց գոյության ողջ ընթացքում³⁰: Նույնպիսի նկատառումներից ելնելով՝ նա հնդեվրոպական պայթականների մեկ միասնական համակարգի փոխարեն վերականգնում է բարբառային հինգ տարբերակներով իրացվող բաղաձայնական համակարգ³¹: Գ. Ջահուկյանը միաժամանակ ուշագրավ դիտարկումներ է կատարում հնդեվրոպական պայթականների առանձին շարքերին առնչվող մի շարք վիճահարույց հարցերի՝ հետնալեզվայինների առաջին քմայնացման և հետագա շփականացման, հպաշփականացման և լեզվատամնայնացման երևույթների ժամանակագրության, քմայնացած հետնալեզվայինների և շնչեղ խուլերի հնչյութային կարգավիճակի, շնչեղ խուլերի դեպքում հնդեվրոպական բարբառային և հետհնդեվրոպական շերտերի տարբերակման, հ. -ե. *b ձայնեղ պայթականի վերականգնման անհրաժեշտության, հնդեվրոպական նախալեզվի վաղ շրջանում նոստրատիկ լեզվամիասնության շրջանից ժառանգված կատկայնացված բաղաձայնների հնարավոր գոյության, բայց հնդեվրոպական ուշ շրջանում նրանց ակնհայտ բացակայության վերաբերյալ և այլն³²:

Գ. Ջահուկյանն զբաղվել է նաև հնդեվրոպական նախալեզվի հետավոր ցեղակցության հարցերի ուսումնասիրությամբ: Ի տարբերու-

²⁹ Տե՛ս **G. B. Djahukian**, Variative Modelle des Urindoeuropäischen..., էջ 45-46, նաև՝ **նույնի**՝ A Variational Model of the Indoeuropean Consonant System // Historische Sprachforschung, Bd. 103, Heft 1, Göttingen, 1990, էջ 9-13:

³⁰ Տե՛ս **G. B. Djahukian**, Variative Modelle des Urindoeuropäischen..., էջ 46-64:

³¹ Տե՛ս **G. B. Djahukian**, A Variational Model..., էջ 10-11:

³² Տե՛ս **Джаукян Г. Б.** Очерки по истории..., էջ 39-44, 54-60, **նույնի**՝ Общее и армянское..., էջ 119-123, **նույնի**՝ Сравнительная грамматика..., էջ 21-22, **նույնի**՝ Индоевропейская фонема *b и вопросы реконструкции индоевропейского консонантизма // Вопросы языкознания, М., 1982, № 5, էջ 59-66, **նույնի**՝ A Variational Model..., էջ 1-13:

յուն հնդեվրոպաբանների մեծ մասի, որոնք անվստահությամբ են վերաբերվում նոստրատիկ լեզվաբանության ձեռքբերումներին՝ անտեսելով դրանց դերը նախահնդեվրոպական (և վաղ հնդեվրոպական) վերականգնումների հարցում³³, Գ. Ջահուկյանը գտնում է, որ հեռավոր ցեղակցության ուսումնասիրության արդյունքները հնարավորություն են տալիս պարզելու հնդեվրոպական նախալեզվի վաղ շրջանի համար ենթադրվող մի շարք վերականգնումների հավաստիության աստիճանը. հնդեվրոպական նախալեզվի ներքին վերականգնմամբ ձեռք բերված արդյունքները ստուգվում և լրացվում են նոստրատիկ լեզուների ընդհանուր արտաքին վերականգնման տվյալներով³⁴: Բացի դրանից, նա, առաջ քաշելով խուռա-ուրարտական լեզուների՝ նոստրատիկ ընդհանրությանը պատկանելու գաղափարը, հանգամանորեն դիտարկել է հնդեվրոպական և խուռա-ուրարտական՝ հեռավոր ցեղակցության արդյունք հանդիսացող առավել հավաստի զուգահեռները, որոնք ենթարկվում են որոշակի հնչյունական օրինաչափությունների և ընդգրկում երկու լեզվաընտանիքների քերականական կառուցվածքի ու բառապաշարի հիմնական բաղադրիչները³⁵: Գ. Ջահուկյանը հատուկ քննության է ենթարկել նաև հայերենի և ուրարտերենի փոխհարաբերության հարցը՝ տարբերակելով զուգադիպումների երեք հիմնական խումբ՝ 1) հեռավոր ցեղակցությամբ պայմանավորված լեզվական ընդհանրություններ, 2) փոխառության և ենթաշերտային ազդեցության հետևանքով ուրարտերենից հայերենին անցած բառեր, 3) հայերենից ուրարտերենին անցած բառեր³⁶: Նա ուրարտական ենթաշերտի ազդեցությամբ է բացատրում նաև հայերենի հնչյունական և քերականական որոշ առանձնահատկություններ³⁷: Մակայն հետազայում Գ. Ջահուկյանը կատարում է մի նոր դիտարկում, որի լույսի ներքո անհրաժեշտություն է առաջանում վերանայել հայերենի և ուրարտերենի պատմական փոխհարաբերության հարցը: Նկատի ունենք նրա «Ուրարտական արձանագրությունների ներածական բանաձևերի հնարավոր հայկական բնույթի մասին» հոդվածը, որտեղ մասնավորապես գրում է. «Երկար տարիներ նվիրելով ուրարտական արձանագրությունների լեզվի ուսումնասիրությանը՝ մենք եկել ենք այն եզրակացությանը, որ հիշյալ բանաձևերի բառապաշարն ու քերականական կառուցվածքը հնարավոր է մեկնել հայերենով, այսինքն՝ այդ բանաձևերը համարել

³³ Տե՛ս **J. Clackson**, *Indo-European Linguistics: An Introduction*, Cambridge University Press, 2007, էջ 20-23, **B. W. Fortson IV**, *Indo-European Language and Culture: An Introduction*, Oxford, Blackwell, 2004, էջ 11-12:

³⁴ Տե՛ս **Джаукян Г. Б.** Сравнительная грамматика..., էջ 12:

³⁵ Տե՛ս **Джаукян Г. Б.** Урартский и индоевропейские языки. Ер., 1963, **նույնի՝** Взаимоотношения индоевропейских, хурритско-урартских и кавказских языков. Ер., 1967, նաև **նույնի՝** Հայոց լեզվի պատմություն..., էջ 417-422:

³⁶ Տե՛ս **Գ. Ջահուկյան**, Հայոց լեզվի պատմություն..., էջ 429-445:

³⁷ Տե՛ս նույն տեղը, էջ 427-428:

հայոց լեզվի առաջին գրավոր տեքստերը»³⁸: Ըստ Գ. Չահուկյանի՝ «բավական համոզությամբ ապացուցվում է այդ բանաձևերի հայկական բնույթը...», բայց «...առայժմ բաց է մնում այդ բանաձևերի և «ուրարտական» կոչված տեքստերի լեզվական բուն առնչությունը»³⁹: Հետևաբար, առայժմ բաց է մնում նաև հայերենի և ուրարտական արձանաբարությունների լեզվական բուն առնչության հարցը, եթե հիշյալ ներածական բանաձևերը իրոք ներկայացնում են հայերենի առաջին գրավոր տեքստերը:

Այսպիսով, Գ. Չահուկյանի համեմատաբանական ժառանգությունը կարելի է ընդհանրացված բնութագրել հետևյալ կերպ. **ա)** համեմատական նյութի նկարագրման և մատուցման նոր սկզբունքների կիրառում, **բ)** հայերենի համեմատական քերականության գրեթե բոլոր ասպեկտների համակողմանի քննություն՝ հնչյունական և ձևաբանական մի շարք ընդհանուր օրինաչափությունների սահմանմամբ և բազմաթիվ բառերի ստուգաբանությամբ հանդերձ, **գ)** հայերենի նախագրային ժամանակաշրջանի գիտական շրջանաբաժանում՝ յուրաքանչյուր շրջանին բնորոշ լեզվական առանձնահատկությունների հնարավորինս համակարգային նկարագրությամբ, **դ)** հայերենի տարածքային կապերի և հեռավոր ցեղակցության հարցերի քննություն՝ ծագումնային և ոչ ծագումնային (ենթաշերտային, առշերտային) լեզվական ընդհանրությունների տարբերակմամբ, **ե)** հնդեվրոպաբանության մի շարք վիճահարույց հարցերի յուրովի մեկնաբանություն:

Բանալի բառեր – *հայերենի պատմահամեմատական ուսումնասիրություն, բառաքննական–ստուգաբանական դիտարկումներ, ընդհանրացման սկզբունք, հայերենի նախագրային ժամանակաշրջանի գիտական շրջանաբաժանում*

САРГИС АВЕТЯН – Вклад Геворга Джаукяна в сравнительно-историческое изучение армянского языка. – Г. Джаукян внёс немалую лепту в разные области языкознания. Что касается сравнительно-исторического изучения армянского языка, здесь его вклад вкратце включает в себя: 1) применение новых принципов описания и подачи сравнительного материала; 2) всестороннее рассмотрение сравнительной грамматики и всех диахронических языковых процессов, в том числе установление некоторых общих фонологических и морфологических закономерностей, а также ряд этимологических наблюдений; в) периодизацию дописьменной истории армянского языка, включая систематическое описание реконструируемых особенностей, характеризующих тот или иной период; г) подробную ареальную характеристику армянского в соотношении с остальными праиндоевропейскими диалектами. Кроме того, Г. Джаукян внёс ощутимый

³⁸ Գ. Չահուկյան, Ուրարտական արձանագրությունների ներածական բանաձևերի հնարավոր հայկական բնույթի մասին // Պատմա-բանասիրական հանդես, Եր., 2000, 1, էջ 124:

³⁹ Նույն տեղում, էջ 127-128:

вклад в индоевропеистику, предложив новые решения спорных вопросов и собственные подходы к проблеме отдалённого языкового родства.

Ключевые слова: *сравнительно-историческое изучение армянского языка, этимологические наблюдения, периодизация дописьменной истории*

SARGIS AVETYAN – *The Contribution of Gevorg Jahukyan to Comparative-Historical Study of the Armenian Language.* – The contribution of academician G. Jahukyan to comparative-historical study of the Armenian language can be characterized in broad lines as follows: **a)** application of new principles of describing and presenting comparative material, **b)** a thorough examination of the comparative grammar and all diachronic processes of Armenian, including the establishment of a number of phonological and morphological general patterns as well as many etymological observations, **c)** periodization of the whole pre-written history of Armenian, with the systematic description of reconstructable linguistic features characterizing the periods, **d)** a thorough areal characterization of Armenian in relation to the other dialects of Proto-Indo-European. Besides, G. Jahukyan made an important contribution to the Indo-European Linguistics, offering new solutions to a number of disputable problems, and to the study of the question of distant linguistic relationship as well.

Key Words: *the establishment of a number of phonological and morphological general patterns, etymological observations, periodisation of the whole pre-written history of the Armenian language*